

Відродження приватного підприємництва у торгівлі Харкова після переходу до НЕПУ

В статті досліджено процес відродження приватного підприємництва у галузі торгівлі у Харкові у перші роки здійснення нової економічної політики. Проаналізовано стан народного господарства міста напередодні переходу до непу. Визначено джерела рекрутування «нової буржуазії». Охарактеризовано засади державної політики більшовицької влади відносно приватного підприємництва. Розглянуто процес становлення ринкових інститутів у Харкові.

Ключові слова: приватне підприємство, народне господарство, рекрутування, ринкові інститути, «нова буржуазія».

В статье исследован процесс возрождения частного предпринимательства в сфере торговли в Харькове в первые годы осуществления новой экономической политики. Проанализировано состояние народного хозяйства города накануне перехода к непу. Определены источники рекрутирования «новой буржуазии». Охарактеризована государственная политика большевистской власти в отношении частного предпринимательства. Рассмотрен процесс становления рыночных институтов в Харькове.

Ключевые слова: частное предпринимательство, народное хозяйство, рекрутирование, рыночные институты, «новая буржуазия».

The article investigates the revival of private business in the trade in Kharkov in the early years of the New Economic Policy. The state of the economy before the transition to the NEP is analyzed. The sources of the recruiting of «new bourgeoisie» are defined. The state politics of the Bolshevik government with reference to private business is characterized. The process of the market institutions in Kharkiv is consider.

Key words: private business, the national economy, recruitment, market institutions, the «new bourgeoisie».

В сучасних умовах, коли відбувається процес становлення та розвитку підприємництва у різних галузях економіки України, **актуального** значення набуває вивчення історії приватного підприємництва на різних етапах розвитку суспільства. Особливий інтерес в цьому відношенні представляє собою дослідження процесу **відродження приватного підприємництва у торгівлі у Харкові** у перші роки здійснення непу, коли відбулась певна лібералізація економічного курсу і пов'язаний з цим перехід від жорстокої централізованої системи господарювання до більш гнучкої моделі застосуванням ринкових механізмів.

Дана проблема розвитку знайшла певне відображення в **історіографії**. З-поміж дослідників, які вивчали різні аспекти проблеми **відродження приватної торгівлі** у Харкові можна назвати наступних науковців.

У 1920-ті рр. – І. Авербаха [1], І. Белянїна [2], М. Жирмунського [14]. У 1960-ті – 1980-ті рр. – А. Кудлая [22], Ю. Терещенка [28], І. Трифонова [29]. **У 1990-х – 2000-х рр.** – Ю. Волосника [5, 6], І. Лантуха [23], К. Лобача [24], О. Сушка [27], Б. Хорошуна [33].

Втім, регіональні аспекти розвитку приватноторгівельного підприємництва в роки непу так і не знайшли відповідного відображення в історіографії. Заповнити певною мірою існуючу історіографічну прогалину і покликана наша стаття.

Мета роботи – дослідити процес **відродження** приватноторгівельної діяльності після її легалізації на початку непу.

Хронологічні межі дослідження: 1921–1923 рр. – від переходу до непу і до моменту відновлення основних ринкових інститутів у торгівельній галузі Харкова.

Напередодні переходу до нової економічної політики економіка Харкова зазнала відчутних руйнацій. Близько 44% промислових підприємств Харківщини не діяли. Так, на початку 1921 р. з 319 підприємств ценової промисловості функціонувало лише 180 [25, с. 306]. Вартість продукції промислового виробництва у 1921 р. складала лише 14,6% довоєнного рівня. Внаслідок нестачі

палива та сировини значна частина заводів та фабрик міста не функціонувала взагалі, а переважна більшість діючих підприємств була завантажена лише на 10–20% своєї виробничої потужності [22, с. 13]. Більш ніж у двічі (порівняно з 1914 р.) скоротилась кількість робітників. Значна частина їх, рятуючись від голоду, оселялась у сільській місцевості, перебивалась випадковими заробітками, переходила до занять кустарними промислами [25, с. 306; 6, с. 76; 33, с. 80].

Складна ситуація, що склалась у промисловості, поглиблювалась неможливістю держави забезпечити населення необхідним асортиментом потрібних товарів. Адже продовжувала діяти система «воєнно-комуністичних» заходів, одним з елементів якої була заборона на ведення торгівлі. Система ж централізованого розподілу товарів забезпечувала потреби населення далеко не в повній мірі. Так, наприклад, Харків забезпечувався хлібом лише на 3% від загальних потреб [33, с. 80].

Маємо однак зазначити, що за недовготривалий період здійснення політики воєнного комунізму більшовицькій владі не вдалося знищити коріння інституту приватної власності. На відміну від сусідньої Росії, в Україні в цілому і в Харкові зокрема, суцільної націоналізації приватної торгівлі здійснено так і не було. Місцева влада віддавала перевагу націоналізації передусім великої та оптової приватної торгівлі (оптових складів, крамниць, приватних торговельних організацій тощо), залишаючи усупільнення середньої та дрібної торгівлі «на потім». Тому дрібна торгівля на ринках нерідко продовжувала функціонувати (хоча влада у будь-який момент могла її припинити) [39, арк. 2].

Значно вужчим в Україні, ніж в РРФСР, було і коло монополізованих товарів. Радянські органи змушені були тимчасово дозволяти вільну торгівлю і монополізованими продуктами, оскільки налагодити держпостачання ними було практично неможливо [19, с. 61].

В умовах гострої нестачі продовольчих ресурсів владні органи далеко не завжди могли дотримуватись курсу на повне витіснення приватної торгівлі. Так, наприклад, Наркомпрод УСРР дозволив профспілкам найбільших міст України (в тому числі і у Харкові) самостійно проводити заготівлю хліба (що суперечило принципам продрозкладки). А голова Особливої продовольчої комісії Південно-Західного фронту М.К. Владимиров у квітні 1920 р. підкреслював необхідність припинення торгівлі хлібом «по всіх містах України, за винятком Києва, Харкова та Катеринослава» [28, с. 186–188]. В періоді ж загострення воєнно-політичної ситуації в республіці, коли виникала загроза забезпеченню продовольством найбільших промислових центрів України (в число яких входила і тодішня столиця УСРР) всупереч загальній лінії дозволялося завозити хліб з околиць у радіусі 70 км та його вільний продаж на міських ринках [19, с. 61].

Таким чином, за «фасадом» політики воєнного комунізму у Харкові продовжував функціонувати ринок (щоправда, здебільшого нелегально або напівлегально). Базою для існування такого ринку була багатоукладна економіка – дрібна промисловість, кустарні промисли, дрібнотоварне селянське господарство тощо, тобто такі форми господарювання, які держава ще не встигла усупільнити чи монополізувати.

В умовах воєнного комунізму влада в процесі своєї господарської діяльності нерідко була змушена звертатися по допомогу до приватних підприємців – підрядчиків і постачальників, які діяли від імені державних органів як різновид «куповно-важених» під час заготівельних операцій та отримували дозвіл на закупівлю різного роду товарів [19, с. 82; 28, с. 202].

Таким чином, і в період воєнного комунізму у Харкові в певних межах, дозволених державою, функціонували підприємці-торгівці, постачальники, підрядчики, заготівельники тощо, що були одним із «джерел», з якого згодом почала «рекрутуватись» так звана «нова буржуазія».

Відтак не дивно, що після легалізації підприємницької діяльності, найбільш інтенсивно процес відновлення приватнопідприємницької ініціативи відбувався саме у торговельній сфері.

Торгівля в Україні була узаконена вже у квітні 1921 р. (тобто через місяць після переходу до нової економічної політики у березні 1921 р.) постановою Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР «Про дозвіл вільного обміну, купівлі та продажу сільськогосподарських продуктів і фабрично-заводських та кустарних виробів» [15, ст. 193]. Згодом, у травні 1921 р. Раднарком РРФСР видав декрет «Про обмін». Згідно цих нормативно-правових документів дозволялось обмінювати, купувати та продавати продукцію сільськогосподарського виробництва. Була легалізована торгівля на базарах, ринках, у закритих приміщеннях, з лотків та кіосків кооперативним та іншим об'єднанням, а також окремим громадянам. Щоправда, дія зазначеного декрету не розповсюджувалась на торгівлю окремими матеріалами та виробами, на які держава продовжувала зберігати монополію [15, ст. 193; 13, с. 238].

Як бачимо, держава допускала «окремих громадян» (тобто приватника) до проведення обмінних операцій. Влада просто змушена була залучати та використовувати приватний капітал у торгівлі. Перш за все така необхідність виникала у зв'язку з тим, що держава не мала ані свого розгалуженого торговельного апарату, ані відповідних коштів, необхідних для його розгортання, оскільки основні ресурси влада спрямовувала, в основному, на відбудову промислового потенціалу. Кооперація також була після років воєнного комунізму ще занадто слабкою і вимагала значних коштів та часу для свого відновлення.

З іншого боку, після переходу до непу сам приватник намагався спрямувати свої капітали головним чином у торгово-посередницьку сферу, оскільки тут не вимагалось значних інвестицій (на відміну від промисловості), а отриманий прибуток був значно вищим, ніж у галузі виробництва (внаслідок більш швидких капіталообігів). До того ж, у випадку не обхідності підприємцю було набагато легше вилучити з торгівлі кошти та спрямувати їх до інших галузей економіки.

Мали приватні підприємці (особливо з числа колишніх крамарів) і необхідний досвід ведення торговельної діяльності, вони краще знали ринок, вміли налагодити необхідні зв'язки, знали джерела надходження товару. Як зазначав відомий український економіст-емігрант К. Кононенко (який у 1920-х рр. працював як раз у Харкові, в Інституті народної освіти), ще живими залишались ті сили, які колись відігравали певну роль у суспільних і виробничих відносинах і які в перші роки революції були позбавлені будь-яких засобів для діяльності та перетворені в ізгоїв суспільства. Втім, як відмічав далі автор, саме вони і мали необхідні знання, уміння та колишні зв'язки, чого не мав ніхто інший, що й визначило їх суспільну роль та місце в нових умовах. Гострий голод на всі види товарів створював, не дивлячись на всі труднощі, найсприятливіші умови для спекулятивної торгівлі, забезпечуючи значні прибутки. Саме тому, на думку дослідника, першими на господарчу арену виступили приватні торговці [21, с. 128].

Для заняття торговельною діяльністю приватникам необхідно було отримати відповідне свідоцтво або торговий патент. Ці документи видавалися відділеннями місцевих рад (торгівельними столами, а потім – фінвідділами). Для отримання патенту бажані мали надати документи, що містили інформацію про своє соціальне походження. Довідки про соціальну приналежність заявника надавались лише після відповідної перевірки органами міліції. Переваги при отриманні свідоцтв і патентів надавались громадянам, які торгували за дорученням профорганів, кооперації, селянам, які продавали продукцію власного виробництва. Термін дії патенту сягав від 3-х місяців до одного року [5, с. 106]. Однак переважна більшість підприємців, а також державні та кооперативні організації обирали патенти на піврічний термін.

За отримані патенти знімалась плата – патентний збір, розмір якого залежав від розмірів торгових обігів. За отримання патенту торговці платили 100 тис. крб. (в радянських грошових знаках зразка 1921 р.) за право торгувати у закритих приміщеннях, 75 тис. крб. за дозвіл на торгівлю в будках та кіосках та 50 тис. крб. – на базарах. При цьому вартість торгових патентів у Харкові була у два рази вищою, ніж у повітових містах губернії [11, арк. 10]. У подальшому розмір вартості торгового патенту (в залежності від обраного розряду) неодноразово змінювався в умовах гіперінфляції на початку 1920-х рр. [16, ст. 186, 187].

Разом з тим, влада, зокрема у Харкові, обмежувала видачу дозволів на ведення приватнопідприємницької діяльності. Так, у травні 1921 р. Харківський губвиконком прийняв постанову «Про продаж і обмін у м. Харкові і Харківській губернії продуктів сільського господарства і виробів з них», де вказувалось, що право займатися приватною торгівлею надавалось згідно загальнодержавного законодавства лише особам, яким виповнилося 18 років та які не підлягали трудовій повинності [7, арк. 2 зв.]. Одночасно, особи, що отримували дозвіл на торгівлю, позбавлялись Харківським губвиконкомом продовольчих карток [34, арк. 51].

Допускаючи приватну ініціативу в сферу торгівлі, держава одразу ж намагалася поставити підприємницьку діяльність у доволі жорсткі податкові умови. Державні податки доповнювались податковими надбавками на місцеві потреби. Зокрема, прийнята в червні 1921 р. постанова РНК України «Про податки та збори, які стягуються на користь місцевих рад з торгівлі та промислів» дозволяла стягувати з торгових та промислових установ промисловий податок у розмірі 100% від державного. У Харкові цей податок становив 100 тис. крб. (у повітових містах – 50 тис. крб.). Такий же розмір було встановлено для Києва та Одеси, для інших губернських міст – 75 тис. крб. У грудні 1921 р. Харківський губвиконком збільшив надбавку по Харкову у розмірі 50% на патентний та 30% на зрівняльний збори [10, арк. 70].

Тоді ж Харківська міська рада підвищила плату за реєстрацію та затвердження статутів приватних підприємств, а також за використання музики в кафе та ресторанах. Так, за реєстрацію крамарів, які вели торгівлю на відкритих майданчиках, плата була збільшена до 25 тис. крб., а за реєстрацію торгівців, що займалися реалізацією товару в закритих приміщеннях плата складала 50 тис. крб. [37, арк. 1].

У другій половині 1922–1923 рр. оподаткування підприємців ще більше посилилось. Так, влітку 1922 р. був введений трудовий гужовий податок, основним контингентом платників якого були представники підприємницького сектору, оскільки в містах робітники та службовці були звільнені від сплати цього податку. Наприкінці 1922 р. для відновлення селянського господарства було запроваджено загальногромадянський податок, який всі, хто займався підприємницькою діяльністю, мали сплачувати у розмірі, що в 10 разів перевищував розмір цього ж податку для інших категорій громадян [17, ст. 738; 36, арк. 223]. Підприємці у примусовому порядку були також зобов'язані купувати облігації державних займів (зазвичай, під час обирання патентів на свої підприємства) [29, с. 204]. Починаючи з 1923 р. Харківський губвиконком на 100% збільшив також розмір надбавки до вартості патентів на торговельні та промислові підприємства [35, арк. 157].

Загалом, станом на 1922 р. у Харківській губернії нараховувалось 14 незаконних податків [30, с. 46]. В інших регіонах республіки ситуація з незаконним оподаткуванням була ще гіршою – чим далі від центру, тим сильнішою була сваволя чиновників. Так, зокрема, у Подільській губернії був 31 незаконний збір, у Волинській – 24, у Київській – 40 [30, с. 46; 31, с. 62-63]. В цілому, вже на середину 1922 р. в Україні нараховувалось більше 150 незаконних місцевих податків [30, с. 46; 32, с. 8].

Незбалансована податкова політика владних органів (в тому числі й місцевих), що вже на початку нової економічної політики мала яскраву класову спрямованість, призвела до скорочення чисельності патентів, які обиралися приватниками для ведення торговельної діяльності. Так, якщо в останньому кварталі 1922 р. у Харкові приватні особи вибрали 2762 патенти на відкриття торговельних закладів, то вже у першій чверті 1923 р. їх кількість скоротилась на 14% [38, арк. 4; 26, с. 225].

Харківські підприємці намагалися чинити опір надмірному оподаткуванню. Так, на знак протесту проти введення більш високих ставок патентного збору весною 1922 р. торгівці у масовому порядку почали вивозити з базарів торговельні кіоски, припиняти торгівлю, повертати назад патенти, торгували за старими патентами тощо. У відповідь на це харківський губвиконком погрожував крамарям, які не обирали нові патенти, що крім сплати штрафу до них будуть вжиті «заходи в особливому порядку». Ця загадкова загроза досить ефективно подіяла на підприємців і їхній опір було зламано [3, с. 58]. Аналогічні акції протесту відбувались і по інших українських містах. Зокрема, в липні 1922 р. ринкові торгівці у Житомирі оголосили дводенний страйк на знак протесту проти додаткового оподаткування [41]. А в Одесі влітку того ж року неприємники почали закривати свої крамниці [20].

В той же час, як свідчать архівні джерела, на початку непу влада Харкова намагалася задовольняти переважну більшість заявок громадян на відкриття торговельних закладів у місті. Згідно опрацьованих нами архівних даних, всі громадяни, які подавали заявки з проханням надати їм дозвіл на ведення торговельної діяльності у Харкові, отримали позитивні рішення [12, арк. 42-117].

Більшість приватних торгових закладів міста представляли собою дрібну роздрібну торгівлю. В основному, на початку непу харків'яни подавали заявки з проханням на відкриття кафе, їдалень, більярдних, а також на торгівлю алкогольними напоями [12, арк. 7-50].

При поданні заявки бажаючі зайнятися приватною торговельною діяльністю мали заповнити відповідну анкету, в якій треба було вказати свій рік народження, стать, соціальний статус, наявність або відсутність судимості, а також факт проходження служби в армії під час Громадянської війни та свою національність [12, арк. 7-50].

Найбільш розповсюдженою формою розвитку торгівлі на початку непу стала базарна торгівля [9, арк. 7-11]. Однак умови діяльності базарних торгівців, як і сама базарна торгівля, що відроджувалася (нерідко в архаїчних формах) були надто далекими від цивілізованих. Характеризуючи базарну торгівлю Харківський губплан (серпень 1922 р.) відзначав, що вона є найбільш хижацькою, лихварською та спекулятивною формою торгівлі [9, арк. 7]. Звичайними явищами на початку непу тут були нелегальна торгівля, крадіжки тощо. Так, наприклад, на Кінному ринку процвітали такі явища як фармазонство, нелегальний продаж алкогольних напоїв, тероризування громадян різного роду кримінальними елементами [40, с. 123].

Задля регламентації торгівельної діяльності та податкового контролю за ринковою торгівлею, а також з метою посилення державного нагляду за нею, у березні 1923 р. уряд УСРР видав постанову, яка передбачала утворення ринкових комітетів. Згідно статуту ринкових комітетів, на них покладалось, перш за все, функції забезпечення порядку на ринку, дотримання правил внутрішнього розпорядку, підтримування відповідного санітарно-гігієнічного стану на ринку. Ринками повинні були вести точний облік усіх торгівців на ринку, а також не допускати безпатентної торгівлі. В обов'язки ринкових комітетів входило також надавати допомогу податковим органам у з'ясуванні розмірів торгівельних обігів крамарів та контролювати виконання торгівцями правил та інструкцій, які встановлювались місцевою владою. Згодом, на ринками було покладено також контроль за цінами (щоправда, на практиці реалізувати цей задум влади так і не вдалося). Таким чином, ринкові комітети мали стати свого роду провідниками заходів радянської влади в галузі внутрішньої торгівлі [18, ст. 151; 24, с. 28; 1, с. 30].

З метою оптимізації постачання населенню необхідних товарів та послуг, а також з метою регламентації торгівлі, наприкінці 1921 р. було легалізовано товарні біржі, що відігравали роль посередника між господарюючими суб'єктами та споживачами. Харківська товарна біржа розпочала свою діяльність у лютому 1922 р. Вона була найбільшою товарною біржею республіки за обсягами обігів. Зокрема, у 1923/24 рр. на неї припадало 50% всього біржового обігу України, а у 1924/25 рр. – 45% [23, с. 67-69].

Частка приватника в біржових операціях, одна була відносно незначною – 15,4% (1922/23 р.) і в подальшому знижувалась [23, с. 72-73]. В середині 20-х років на біржі була створена секція приватної торгівлі, що мала захищати інтереси підприємців. Але реально це зробити було досить важко, оскільки влада, виходячи з класового підходу, не надто переймалася захистом інтересів підприємців.

Маємо зазначити, що сам приватник (особливо на початку непу) не бажав проводити свої операції через біржу, за винятком тих ситуацій, коли його до цього змушували державні організації, що укладали з ним угоду. Загалом же приватник намагався якомога менше з'являтися на біржі, оскільки вважав даний інститут інструментом контролю з боку податкових інспекторів, а на будь-яке запрошення біржі цікавився: «А що нам від цього буде?», «А ви нам податки знизите?», «А кредит дасте?». І лише згодом, переконавшись у тому, що біржа не є органом фіскального контролю, а здійснення операцій на біржі надавало певну зручність, приватник дещо змінив своє ставлення до біржі [23, с. 70, 73].

Після легалізації ринкових відносин на початку 1920-х рр. постало питання і про відновлення такого ринкового механізму як ярмарки. Передусім, мова йшла про відновлення ярмарків республіканського і загальнодержавного значення: Харківського Хрещенського і Київського Контрактового. У грудні 1922 р. уряд УСРР видав постанову, яка дозволяла функціонування цих ярмарків. Загальний обіг Хрещенського ярмарку за 1923 р. склав 9871 тис. крб. (у той час, як дореволюційний обіг коливався в межах 10–12 млн. крб.) [8, арк. 27].

Втім, як і у випадку з біржею, приватник доволі стримано ставився до ярмаркових операцій та уникав довгострокових угод. Розподіл угод за категоріями учасників Хрещенського ярмарку 1923 р. вказував на те, що лівова їх частка припадала на державні органи (75,8%), менше – на кооперацію (12,2%), на акціонерні товариства припадало 9,6%, а на приватних осіб лише 2,3% [23, с. 112]. Не допомогло навіть надання певних пільг учасникам Хрещенського ярмарку, які повинні були стимулювати залучення до торгів більшої кількості приватних осіб. Зокрема, учасникам ярмарку надавалось право позачергового завантаження товару на залізницях. З залізничного тарифу робилися знижки від 15 до 50%. Учасники ярмарку звільнялись від промислового податку і зрівняльного збору, а також від місцевих податкових зборів [4]. Однак участь приватного капіталу у ярмаркових торгах помітно не зростає. Зокрема, приватник фактично не приймав участі в оптових торгах, а загальна кількість укладених за 1923 і 1924 р. контрактів складала лише 144 [27, с. 184]. Отже участь приватника у сфері ярмаркової торгівлі була надто скромною.

Після переходу до непу відбувається швидкий процес відродження приватного підприємництва у сфері торгівлі Харкова. В умовах, коли у державі не було коштів для розвитку власного торгівельного апарату, а кооперативний був надто слабкий, приватні підприємці активно вкладають кошти в торгівлю. Причому для більшості тих, хто розпочав торгівельну діяльність, це було новою справою. Ризики, пов'язані з торгівельною діяльністю, перекривались можливістю отримання швидких прибутків, а також у разі необхідності, можливістю легкого вилучення вкладених у справу капіталів. Прискореними темпами розвивалася приватна базарна (дрібна) торгівля, що була найменш цивілізованим сегментом торгівлі. Приватник переважав у

роздрібному товарообігу, тоді як у гуртовій торгівлі його позиції були значно слабкішими. Харківські приватні торговці, як і по всій УСРР, потерпали від класової податкової політики, що висмоктувала з них усі соки.

У якості **подальшої перспективи досліджуваної теми** слід визнати проблему мотивації приватних підприємців, впливу епохи нової економічної політики на депрофесіоналізацію приватноторгівельного підприємництва, зниження якості приватноторгового обслуговування в умовах перших років непу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербах И. Практика обложения торговли и промышленности в первом полугодии 1925-26 гг. / И. Авербах // Финансовый бюлетень. – 1926. – № 7-8 (102-103).
2. Белянин И. Торговля в городах Украины по переписи 15 марта 1923 г. / И. Белянин // Торговля Украины в 1923 г. – Кн. 1. – Харьков, 1924.
3. Вестник финансов. – 1922. – № 23.
4. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 12 грудня.
5. Волосник Ю.П. Діяльність місцевих рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю.П. Волосник – Запоріжжя, 1993.
6. Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Ю.П. Волосник. – Харків, 2004.
7. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.П. –1. Оп. 1. Спр. 521.
8. ДАХО. Ф.Р. –192. Оп. 1. Спр. 135.
9. ДАХО. Ф.Р. –194. Оп. 1. Спр. 22.
10. ДАХО. Ф.Р. –408. Оп. 2. Спр. 234.
11. ДАХО. Ф.Р. –408. Оп. 2. Спр. 240.
12. ДАХО. Ф.Р. –408. Оп. 2. Спр. 270 а.
13. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. 1917–1922 годы. – М., 1957.
14. Жирмунский М. М. Частный капитал в товарообороте / М. М. Жирмунский. – М. 1924.
15. Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УСРР). – 1921. – № 7.
16. ЗУ УСРР. – 1922. – № 11.
17. ЗУ УСРР. – 1922. – № 29.
18. ЗУ УСРР. – 1923. – № 9.
19. Історія народного господарства Української РСР у 3-х т. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917-1937 рр.). – К., 1984.
20. Коммунист. – 1922. – 2 июля.
21. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917-1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен, 1965.
22. Кудлай А.С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921–1925 рр. / А.С. Кудлай. – Харків, 1961.
23. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). / І.В. Лантух. – Харків, 2004.
24. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (в 20-ті роки) / К.В. Лобач. – К., 1994.
25. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Харків, 1970.
26. Отчет Харьковского губисполкома VIII-му губернскому съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Харьков, 1923.
27. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Сушко. – К., 2004.
28. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920) / Ю.И. Терещенко. – К., 1986.
29. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И.Я. Трифонов. – М., 1975.
30. Финансовый вестник. – 1922. – № 3-4.
31. Финансовый вестник. – 1923. – № 1.
32. Финансовый вестник. – 1923. – № 2.

33. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Б.І. Хорошун. – К., 1999.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. Оп. 2. Спр. 316.
35. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 429.
36. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 433.
37. ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 229.
38. ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 759.
39. ЦДАВО України. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 745.
40. Чернуха О.В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921–1929). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Чернуха. – Харків, 2011.
41. Экономическая жизнь. – 1922. – 22 июля.